

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет української й іноземної філології та журналістики
Кафедра слов'янської філології та світової літератури
імені проф. О. Мішукова

«Концепт *«зздрість»* у російській та українській фразеології»

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконала: здобувачка 212-М групи
Спеціальності 035. Філологія
Освітньо-професійної програми
«Філологія (слов'янської мови та
літератури (переклад включно))»
Ковнір Вікторія Олександрівна

Керівник: докторка педагогічних наук,
професорка

Михайловська Галина Олександрівна

Рецензент: кандидатка педагогічних наук
доцентка

Воробйова Алла Вікторівна

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Ракурси аналізу картини світу	7
1.1Поняття картини світу та особливості її формування..	7
1.2Про статус мовної картини світу.....	13
1.3Національна й когнітивна картина світу.....	25
РОЗДІЛ 2. Концепт як базове поняття лінгвокультурології та лінгвокогнітології	32
2.1Концепт. Типологія концептів.....	32
2.2Відображення концептуальної картини світу в фразеологічному складі російської та української мови.....	38
2.3Концепт «заздрість» як психоемоційна складова концептуальної картини етносу в контексті російської та української фразеології.....	43
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Вивчення особливих одиниць, які репрезентуються у вербалізації ментального світу мовців, хвилювало вчених починаючи ще з ХХ ст. Вони позначають явище національної свідомості, яка формувалась не один десяток років, виявлення їх знаходить себе в фразеологічних одиницях. Складнощі у процесі дослідження взаємозв'язку мови й культурного вияву дають можливість вченим досліджувати й надалі особливості світогляду мовця, співвідношення етносу й мови, культурного життя народу й мови. У сучасній лінгвістичній науці простежується недостатньо вивчене поле з боку когнітивного й лінгвокультурологічного аспекту. Це твердження зумовило актуальність кваліфікаційного дослідження, в якому висвітлено функціонування та особливості концепту «зздрість» в російській та українській фразеології.

Актуальність кваліфікаційного проєкту полягає в потребі вивчення емоційного концепту «зздрість» в російських та українських прислів'ях та приказках і його складових як етнічної ідентифікації індивідуума і національної групи в контексті слов'янського діалогу.

Дослідження зачіпає актуальні питання мовознавства, філософії, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та соціальної психології. Мовне відбиття концепту «зздрість» в російській та українській фразеології як ментального «згустку культури», за словами Ю.Степанова, і окремого індивідуального світу людини стало проблемою вивчення мовної картини світу в цілому і посприяло розвиткові досліджування етнічних особливостей в мовній культурі особистості носіїв російської та української мови.

Останнім десятиліттям вчених хвилювала дефініція емоційних концептів, які виявляли себе у мові на лексичному, фразеологічному та ін. рівнях. Цей факт зумовив вивчення різних типів картин світу, а

також їх особливостей, зокрема у вивченні місця фразеологічної та концептуальної картини світу, а відповідно, й функціюванню в них емоційного концепту «заздрість», що використовується в українських та російських фразеологічних сполуках. Фразеологічні джерела російської та української мови використовувалися для лінгвокультурологічного й лінгвокогнітивного аналізу концепту «заздрість» як етнічної складової ментального світу мовця. Етнічні й ментальні властивості лінгвокультурологічного емоційного концепту «заздрість» вивчено на матеріалі російської та української фразеології.

Методологічною основою послугували дослідження провідних вчених-лінгвістів в галузі лінгвокультурології, концептології, емоцінології, когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики і теорії міжкультурної комунікації (А.Вежбицька, В.І. Карасик, В.О.Маслова, О. А. Леонтович, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов, В. М. Телія та ін.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в межах науково дослідної теми кафедри слов'янської філології та світової літератури ім.проф.О.Мішукова «Актуальні проблеми славістики та методики викладання слов'янських мов» (реєстраційний номер 0117U005616).

Об'єктом дослідження є концепти в російській та українській фразеології.

Предметом кваліфікаційного дослідження є фразеологічні засоби репрезентування концепту «заздрість» у російській та українській фразеологічних картинах світу.

Мета кваліфікаційного дослідження. Здійснити комплексний лінгвістичний аналіз концепту «заздрість» у російській та українській фразеології. Відповідно до мети дослідження значимо такі завдання :

- викоремити базові поняття лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики (картина світу, мовна картина світу, когнітивна картина світу, концепт);

- визначити смислове наповнення концепту «заздрість» в слов'янській культурі;
- виявити і систематизувати ознаки концепту «заздрість» в російській та українській фразеології;
- окреслити національну специфіку концепту «заздрість» в фразеологічних одиницях;
- з'ясувати специфічні риси психо-емоційного прояву концепту «заздрість» в російських та українських фразеологізмах.

Матеріалом дослідження послуговували російські та українські фразеологічні одиниці, прислів'я та приказки, стійкі словосполучення, а також тлумачні, фразеологічні, етимологічні словники російської та української мови.

Методи дослідження. Описовий метод використаний нами задля формування цілісного зображення концептосфери в національній картині світу носія мови. Зіставний метод дав змогу простежити різні психо-емоційні стани людини, яка використовує вербалізований фразеологічний концепт «заздрість» у своєму мовленні.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження полягає в наступному:

- у вивченні засобів вербального виразу емоційного концепту «заздрість» ;
- у виявленні особливостей дефініції концептуального ядра «заздрості» у російській та українській фразеології;
- в описі лінгвокультурологічного підходу та лінгвокогнітивного підходу до аналізу мовних засобів, що використовуються при описі концепту «заздрість» у російській та українській фразеології;
- у обґрунтуванні фразеологічного концепту «заздрість» як емоційного складника менталітету народу.

Теоретичне значення полягає у тому, що матеріали можуть послугувати в подальшому вивченні концептосфери, у вивченні емоційних концептів, які виявляють себе в фразеологічних одиницях.

Практичне значення. Узагальнені положення, висновки дослідження можна використовувати в практичній роботі викладачів у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й базові положення було обговорено в Херсонському державному університеті на кафедрі слов'янських мов та світової літератури ім.проф.О.Мішукова.

Публікації. Результати дослідження відображено у науковій статті «Концепт «заздрість» як відображення духовного життя етносу», яку надруковано у збірнику наукових праць здобувачів ХДУ «Магістерські студії» [Магістерські студії. Альманах. Вип. 20. 2020. – Херсон. ХДУ, 2020 – С. 92-94].

Структура дослідження : складається зі вступу, 2 розділів, загальних висновків та списку використаних джерел . Загальний обсяг дослідження – 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Ракурси аналізу картини світу

1.1 Поняття картини світу та особливості її формування

Гуманістична цінність сучасного світогляду підлягає значному впливу з боку культури, історичного розвитку, сучасного стану культурних і моральних цінностей, разом із цим змінюється єдина наукова картина світу. Синхронно з історичною епохою змінюється й парадигмальний зв'язок явищ й підходи, які входять до них. Гуманістична парадигма, яка починала свій шлях становлення із філософії, передбачала антропоцентричний підхід.

Антропоцентричний підхід базувався не тільки на проблемі пізнання людини як об'єкта, але й на картині світу й трансформації явищ дійсності в людській свідомості. Німецький філософ Карл Ясперс під *«картиною світу»* розумів *«сукупність предметного змісту, яким володіє людина»*[1, с.47]. Вперше термін *«картина світу»* використав Генріх Герц, який описував все те різноманіття, що було вивчене дослідниками у процесі пізнання об'єктивного світу. Пізніше послідовник Генріха Герца, Макс Планк, дав визначення фізичної картини світу, як *«образу світу»*, який передбачав віддзеркалення існуючих об'єктивних природних закономірностей. Знання цих вчених лягли в основу формування й інших картин світ. Це залежало від того, яка область науки була вивченою: мова, культура, хімія, економіка і т.п [38].

Поняття, що було введено, спрямовувалось на узагальненні суб'єктивних тверджень про середовище або на якусь онтологію. *«Картина світу»* – поняття наукове не тільки тому, що було розроблене однією наукою, а й тому, що воно використовувалось й в інших галузях

знань. Воно було розробкою багатьох наукових систем, що давали уявлення про світ [30].

Оскільки історичні етапи змінювались, то початок змін картин світу припадав на XVII століття. Спочатку зміни відбулись у фізиці, тобто механічну картину світу змінила електромагнітна, а на зміну електромагнітній прийшла релятивістська. Такі переходи спровокували трансформації в будові та розвитку підходів до уявлень про природу, тобто з'являється об'єктивізація природної картини світу.

Передумовою до сприйняття картини світу як наукового поняття в реальності було ейдоське вчення про вигляди й види, досліджені Платоном. Воно містило думку про ідеальну сутність, яка розкривалась у свідомості людини. Згодом вчення Платона було розглянуте відомим німецьким дослідником в області філософії XX століття, Освальдом Шпенглером. У своїй праці «Захід Європи» він вважав, що історія це узагальнений образ, за допомогою якого можна виявити сенс людського буття [3]. Вчений не приймав історично традиційний бік науки. Тобто не сприймав такий підхід, який орієнтувався на уривчасті відомості, орієнтовані на минуле, а на історію, яка проявляла себе в лінійності, де минуле переходило до сьогодення. Шпенглер запропонував виокремлювати природну наукову картину й історичний розвиток, тобто впорядкування самих законів природи. Картина світу, яка створена сучасною людиною містить історично складені умови, які з часом змінювались у свідомості людини.

Розуміючи останню як існуючу для сучасної людини у вигляді *«деякої випромінюваної окремим індивідуумом картини світу, в якій становлення панує над станом»* [57]. Шпенглер зазначав, що в уявленні кожної людини *«її світ є здійсненням духовної стихії»*, а історична картина світу неодмінно потребує *«поетичної творчості»*, що виражається у використанні всіляких видів художнього освоєння

життєвого матеріалу. Подібна картина світу є особливим різновидом образного знання [57, с.11].

Створення картини світу є ознакою того, що світ підкорюється волі людини і стає об'єктом застосування її здібностей, і областю її діяльності. Всі сторони людського життя відтепер стають точкою відліку для її власної оцінки навколишньої дійсності, а спостереження світу й наука про світ перетворюються в науку про людину або в гуманізм [55].

Питання про картину світу виникає також в активному впливі масової культури на життя сучасної людини. Це охоплює як процеси масовізації та стандартизації свідомості людей, так і можливості в окремої людини в умовах набуття масовою культурою положення «*кліп-культури*» (Елвін Тоффлер). На це істотно впливають засоби масової комунікації та електронні інформативні системи, які у вигляді окремих, невпорядкованих уривків, фрагментів, аудіовізуальних роликів і кадрів випускають велику кількість новин, обрисів, образів, впливають на носія, створюють у нього картину світу, яка складається із мозаїки («*екран знань*» в мозаїчній культурі) [29, С. 155-156].

Картина світу – уявлення індивіда про навколишню реальність (від будови світу в цілому до переходу її в реальні речі), характерного для представника певної групи етносу, професійної, соціальної групи ін.

Картина світу поєднує уявлення (зачасту підсвідомі) носія про природу, етнічний світ, соціум, про самого себе й зумовлює сприйняття та оцінку окремих явищ, ціннісні, світоглядні та поведінкові установки. Вона є однією з основ культури; цілісність картини світу забезпечується такими системоутворювальними початками культури, як мова, релігія, наука, ідеологія, мистецтво, а також рядом психологічних механізмів. Різні науки про людину вкладають у поняття «*картина світу*» різний зміст.

У мовознавстві широкої популярності набуло уявлення про визначальну роль мовних факторів у формуванні глибинних пластів

картини світу: структури рідної мови виступають для носія як апріорні форми організації життєвого досвіду і світосприйняття (В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, висунута Е. Сепіром і б. Уорфом гіпотеза лінгвістичної відносності). У дослідженнях мовної картини світу (термін введений І. Л. Вайсгербером), що грають важливу роль у семантиці й когнітивній лінгвістиці, поряд з пошуком універсальних властивостей природних мов (розчленування синтаксичного ядра на активний суб'єкт дія - процес і пасивний об'єкт, використання антропоморфних метафор для опису нематеріальних явищ і т.д) виявляються їх індивідуальні особливості (таксономічний характер систем, наприклад, при позначці кольору ін) [46].

Реконструкція мовної картини світу (наприклад, словянської мовної картини світу в роботах Ю.Д. Апресяна, Н.Ю. Арутюнової та ін.) проводиться на підставі комплексного аналізу ключових (часто не мають еквівалента в інших мовах) понять тієї чи іншої мови і культури. Іншим поширеним прийомом є аналіз метафор, використовуваних носіями мови в повсякденному житті.

В антропології термін « картина світу» почав широко вживатися з 1950-х років під впливом американського антрополога Р.Редфілда, який вважав, що для вивчення культури того чи іншого народу необхідно поглянути на світ з боку носія цієї культури. Картина світу не є статичною і в рівній мірі властивою всім носіям культури; народ володіє комплексом взаємопов'язаних картин світу: так, в традиційному суспільстві Редфілд виділяв картину світу селянина і картину світу городянина, або картину світу «шкіл і храмів» («велика традиція») і картину світу сільської громади («мала традиція»). Ця концепція виявилася близька французькій «історії ментальностей ». Л.Февр акцентувала увагу на вивченні буденного світосприйняття людей минулих епох («Анналів», «Історична антропологія»), німецькій науці властиве було вивчення «психології народів» (В. Вундт) і «описової

психології» (В.Дільтей), які прагнули через тлумачення продуктів культури зрозуміти людей, що належать до цієї культури.

У руслі цих ідей вирости сучасні школи реконструкції картин світу людей інших культур - в когнітивній антропології та інших напрямках культурної антропології (наприклад, бінарні опозиції «*sure - варене*», «*земля - небо*», «*білий - чорний*» і т. п як базові категорії етнічних картин світу (в роботах К. Леві-Стросса), культурології (наприклад, роботи Ю.М.Лотмана про російське дворянство XIX століття, що використовують такі символічні системи культури, як етикет або правила ігор), історії (наприклад, роботи М. Фуко про становлення психіатрії, праці А. Я. Гуревича про середньовікову культуру), історичної психології та етнопсихології.

М.Хайдеггер, підкреслюючи історичний характер самого поняття картина світу, що передбачає дистанцію між людиною і світом (коли буття в світі трансформується в репрезентацію світу), вважав неможливим говорити про «картину світу» традиційних культур, оскільки вони не сприймають світ як картину, тобто як щось протиставлене їм і знаходиться в культурному розпорядженні[52].

У психології картина світу розглядається як мережа інтерпретацій і категорій, що накладаються на реальність і опосередковують будь-які взаємодії з нею. Це багаторівневе утворення, що містить безліч схем сприйняття й дії: наприклад, когнітивні карти країни, міста, квартири, індивідуальні теорії психіки оточуючих людей, уявлення людини просаму себе, норми і «*сценарії*» поведінки, смисли, оцінки і т. ін.

Виділяють різні форми ментальних репрезентацій, з яких і складається картина світу; наприклад, розрізняють семантичний (абстрактний, понятійно-схематичний, словесно оформлений) і фреймовий (орієнтований на конкретні ситуативні контексти, що складаються з цілісних образів) способи організації картини світу,

пов'язані з особливостями роботи лівої і правої півкуль головного мозку .

У російській психології введено О. М. Леонт'євим поняття «образ світу» позначає «ідеальний світ» значень і смислів, крізь призму якого сприймається реальний світ і який пов'язує цей момент у зв'язку з минулим і майбутнім (вбудовані в образ світу моделі бажаного майбутнього та ін.). Образ світу первинний по відношенню до даних сприйняття, він опосередковує також пам'ять, уяву, мислення та інші психічні процеси, виступаючи як глибинна основа по відношенню до чуттєво оформленої картини світу.

Картина світу - єдина система уявлень про природу, що склалася в Новий час в результаті синтезу концепцій різних природничих наук і виконує евристичну функцію, дозволяючи відбирати правдоподібні гіпотези та інтерпретації й давати направлення до наукового пошуку.

В основі картини світу лежить певне світоглядне ядро (наприклад, уявлення про природну причинність, що не допускає можливості ілюзії), проте базові уявлення, що входять в це ядро (наукова парадигма), час від часу змінюються в результаті наукової революції (Т.Кун).

Перший етап наукової картини світу представлений сформованою під впливом галілеївської фізики в другій половині XVII століття «механістичної картиною світу», згідно з якою світ складається з неподільних ядер, їх взаємодія строго детермінована й здійснюється в абсолютному часі й абсолютному просторі.

Перехід від механістичної до електродинамічної (в кінці XIX століття), а потім до квантово-релятивістської картини фізичної реальності (перша половина XX століття) привів до перегляду цих уявлень (наприклад, під впливом квантової механіки і теорії відносності виникло уявлення про неможливість «об'єктивного спостереження» без урахування позиції спостерігача; під впливом концепції «великого вибуху» виникло уявлення про кінцевий час існування Всесвіту).

Аналогічна зміна парадигм відбувалася і в інших науках; наприклад, в біології уявлення про незмінність видів змінилося вченням Ч.Дарвіна про їх еволюції.

Для гуманітарних наук не характерна єдина картина світу установка багатьох вчених-гуманітаріїв нерідко виражається афоризмом *«карта - це не територія»*.

Отже, останніми роками поняття мовної картини світу всебільш активно використовується і розробляється в наукових лінгвістичних дослідженнях найширшої спрямованості. Інтерес, який стрімко зростає, викликаний такою обставиною, що мовна картина світу є однією з найбільш складних структурних ланок картини світу в широкому розумінні сенсі слова, тут розуміється інтерпретаційна сукупність уявлень про дійсність, що сформувалася в суспільній, а також колективній та індивідуальній свідомості [42].

1.2 Про статус мовної картини світу

Аналіз картини світу як особливого компонента наукового знання передбачає попереднє з'ясування смислів вихідних термінів - *«світ»* і *«картина світу»*. Розрізняють категорію *«світ»* в її філософському значенні, коли мова йде про світ в цілому, і ті поняття світу, які складаються і використовуються в конкретних науках, коли мова йде про світ хімії, світ біології, світ астрономії і т.п., тобто про ту реальність, яка є предметом дослідження конкретної наукової дисципліни.

Картина світу спрощує дійсність. Картина світу, як пізнавальний образ, спрощує дійсність, на основі вивчення якої будується свідомість. Об'єктивне уявлення про світ передбачає світ як нескінченно складну, що розвивається дійсність завжди значно багатшу, ніж уявлення про

нього, що склалися на певному етапі суспільно-історичної практики. Вона будується за рахунок спрощення реальності, на основі того, що дослідник виділяє на основі своїх спостережень реальності і потім схематизує. Таке спрощення нескінченно різноманітного реального світу спрямоване на виявлення сутнісних зв'язків, пізнання яких і є основною метою науки на тому чи іншому етапі її історичного розвитку.

Опис картини світу ці зв'язки містить в собі, а також систему наукових принципів, на які спирається дослідження. Вони дозволяють конструювати конкретні теоретичні моделі, пояснювати і передбачати емпіричні факти. Цей аспект відношення картини світу до самого світу набуває особливого значення при осмисленні ролі картини світу в особистісному становленні сучасної людини.

Сучасна людина формується в наддинамічному суспільстві. Необхідно враховувати, що завдяки людській діяльності переважна більшість об'єктів і процесів, отриманих в результаті людської діяльності, належить до області штучного, що не виникає в самій природі без людини [47, С. 189]. Наука створює передумови для появи в техніко-технологічних процесах широкого спектру штучних об'єктів. У таких умовах можливість безпосереднього пізнання людиною світу замінюється пізнанням картини світу.

До початку ХХІ століття зміст гуманістичних філософських ідей став актуальним для теорії і практики освітньої діяльності, що визначили становлення гуманістичної філософії освіти. Як відомо, у вітчизняній науці проблема гуманізації вивчається в контексті цілеспрямованого формування особистості в процесі освіти.

У формуванні особистості сучасної людини відмінною особливістю стає формування її індивідуального світогляду. Воно стає тією точкою опори, від якої людина сприймає навколишню її дійсність.

Картина світу індивіда будується на підставі знань, складових змісту індивідуальних предметних картин світу. Такі предметні картини світу звертаються до протиріччя пізнавально-освітньої діяльності людини з цілісністю її особистісного розвитку. Збільшення різноманітності досліджуваних явищ в процесі пізнання зростає і число предметних областей, кожна з яких відзначається систематичністю своїх тверджень, інтегрує результат своїх досліджень в предметні картини світу.

Об'єднання предметних картин світу в єдину картину світу є одночасно методом пізнання реальності і спробою створення тієї реальної цілісності, яку послідовно засвоює людина в процесі своєї освіти. Інтелект індивіда узгоджує освоюється в процесі освіти картину світу з внутрішньою природою самої людини. Людина, що створює свою картину світу і орієнтована на неї, створює і живе в такій реальності, вид якої сильно залежить від діяльності його власного інтелекту [С. 155-156].

Останніми роками поняття мовної картини світу все більш активно використовується і розробляється в наукових лінгвістичних дослідженнях найширшої спрямованості. Зростаючий інтерес до такого феномену викликаний тією обставиною, що мовна картина світу є одинією з найбільш глибинних шарів картини світу в глобальному сенсі слова, під якою мається на увазі *«впорядкована сукупність знань про дійсність, що сформувалася в суспільному (а також груповому, індивідуальній) житті»* [40, С. 51].

Мовна картина світу є невід'ємною складовою частиною загальної концептуальної картини світу, яка включає в себе знання соціуму про предмети об'єктивної дійсності, знання і уявлення народу про зовнішній і внутрішній світ [55, С. 49]. Ці знання формуються у вигляді системи концептів. На думку вчених, мовна картина світу – це така складова , яка завжди бере участь в осягненні світу і дає знання про навколишню

дійсність[13]. Її можна назвати сіткою, яку накидають на сприйняття людини, що впливає на її оцінку, бачення різних ситуацій і подій крізь призму мови, а також набутого досвіду, який включає не тільки величезну кількість одиниць номінації, а й правила їх функціонування й вивчення [39, с.26].

Сучасна лінгвістика передбачає комплексний підхід до вивчення її основних проблем з використанням досягнень суміжних наук – психолінгвістики, психології, філософії, культурології та ін. З боку когнітивної лінгвістики, концептуальна система, відображена у формі мовної картини світу, безпосередньо пов'язана з людським досвідом і національно обумовлена. Термін «картина світу» був введений у науку на рубежі XIX-XX століть Г. Герцелем і М. Планком, які вживали його по відношенню до фізичної картини світу. У філософії і лінгвістиці його стали вживати В. фон Гумбольдт, Л. Вітгенштейн, К. Ясперс розуміють під мовною картиною світу *«вихідний глобальний образ світу, що лежить в основі світогляду людини, репрезентуючий сутнісні властивості світу в розумінні її носіїв і є результатом всієї духовної активності людини»* [16, с.67]. Мовна картина світу історично склалася в буденній свідомості певного мовного колективу і відображена в мові сукупністю уявлень про світ, певним способом концептуалізації дійсності. Поняття мовної картини світу включає дві пов'язані між собою, але різні ідеї: кожна мова «малює» свою картину, що зображує дійсність трохи інакше, ніж це роблять інші мови; картина світу, пропонована мовою, відрізняється від «наукової»(в цьому сенсі вживається також термін «наївна картина світу»).

Ці проблеми пов'язані з роллю людського фактора у процесі формування мовної картини світу, а також із взаємовідносинами між концептуальною і мовною картинами світу. Відомо, що як глибинний шар світорозуміння людини, картина світу може бути експлікована в різних формах і різними засобами, серед яких виняткову роль відіграє

мова як особливий код сегментації, концептуалізації та пізнання світу. У ньому людина моделює, класифікує і інтерпретує світ, суспільство і саму себе. Водночас мова — найекономніший засіб отримання, накопичення та узагальнення інформації, унікальний механізм збереження і передачі «колективної пам'яті», експлікованої в слові. У рамках першого положення кожен народ по-своєму членить різноманіття світу, по-своєму називає ці фрагменти світу. Своєрідність конструювання картини світу полягає в тому, що в ній опредмечується індивідуальний, груповий і національний (етнічний) вербальний і невербальний досвід.

Гумбольдтівська думка про те, що різні мови є для нації органами, які мають оригінальне мислення й світосприйняття, отримала розвиток у сучасному неогумбольдтіанстві. На думку представників цього напрямку, картина світу є *«суб'єктивний образ об'єктивного світу»*. Однак не сама мова створює цю суб'єктивну картину світу, вона лише виконує вимоги пізнавального процесу, впливаючи на специфіку мовної картини світу в знаковому відображенні і направляючи здатність специфічного бачення і розуміння світу.

Так, Л. Вайсгербер підкреслює світоглядний, суб'єктивно-національний, ідіоетнічний бік мовної картини світу, що впливають з факту, що в кожній мові представлена особлива точка зору на світ - та точка зору, з якою дивився на мову народ, який створив її.

Мовна картина світу регулює норми поведінки людини, визначає її ставлення до світу. На думку Ю. Д. Апресяна: *«Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Виражаються в ній значення, які складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка «нав'язується» в якості обов'язкової всім носіям мови»*[13].

Роль мови полягає не тільки в змістовому передаванні повідомлення, але і у внутрішній організації того, що підлягає

повідомленню. Виникає наче « простір значень» , тобто закріплені в мові знання про світ, в який входить національно-культурний досвід мовної спільноти. Формується світ мовців в мові, тобто мовна картина – це сукупність інтерпретованих знань про навколишнє середовище, відображених у лексиці, фразеології, граматиці.

Мовна картина світу не стоїть в одному ряду зі спеціальними картинами світу (хімічна, фізична та ін.), її поява відбулась задовго до інших картин світу, оскільки мовна картина формує їх, бо людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові.

У мові традиційно закріплюється суспільно-історичний досвід, що є як загальнолюдським, так і національним. Останній окреслює характерні особливості мови на всіх її рівнях. У рамках висвітлення другої із заявлених проблем однією з центральних завдань у дослідженні картини світу є протиставлення наукове-практичне (наївне) світоглядне бачення.

Як вважає Б. А. Серебренніков, картина світу, що відбивається людською свідомістю, з одного боку, космологічно орієнтована (вона є глобальним образом світу), з іншого боку, вона « антропоморфічна», тобто несе в собі риси специфічно людського способу світобачення. Автор справедливо зауважує, що будь-яка картина світу, яку створює і сприймає людина, пов'язана з можливостями сприйняття. Вона не може бути інтерпретована в мові незнайомій людині.

Мовна картина світу повинна бути осяжною; вона не може бути нескінченною, вона була б позбавлена цілісності і перевищувала б візуальні можливості людини. Отже, наявність «людського начала» в картині світу є її основною характеристикою, що розкриває антропоцентричну сутність самого процесу.

З авторами полемізує О. Стернін, який вважає, що на базі односторонньої понятійної концепції (думка про незвіданість значення стосовнонаукового поняття) виникла концепція наївних понять,

постулюючи. Він звертає увагу на те, що мовне значення треба відмежовувати від наукового поняття та енциклопедичних відомості [47, с. 88].

О.Стернін вважає, що в значенні, що представляє собою відображення дійсності, немає нічого «наївного». Воно відображає той рівень пізнання предмета, який досягнутий суспільною свідомістю на сучасному етапі, і концепція наївних понять виходить з помилкової тези про те, що між мисленням і дійсністю стоїть проміжний світ – мовна семантика, мовна картина світу.

Іншої думки дотримується М. М. Лапшина, яка вважає, що межу між «наївними» і «науковими» поняттями взагалі неможливо визначити, якщо врахувати те, що пізнавальний процес, єдина й наукова форма пізнання дійсності, є продовженням пізнавального рефлексу. На думку М. В. Нікітіної, наукові поняття - це категорія історична. Серед них є істинні і помилкові, глибокі і поверхневі. Розмежувати глибокі наукові поняття від приблизних життєвих. Авторка визнає, що повсякденні поняття відстають від наукових, а іноді входять в конфлікт з ними, але справедливо і те, що з часом перші підтягуються до них. *«У будь-якому випадку, відмінності по глибині й адекватності відображення речей вони належать одному концептуальному рівню свідомість-узагальнююче-абстрагуюче»* [4, с.11].

В іншому випадку треба визнати, що людина досі перебуває на етапі допонятійної стадії мислення. Отже, з одного боку, будь-яке тлумачення поняття *«мовної картини світу»* не може претендувати на абсолютну істинність, оскільки це не об'єктивно існуюча реалія, а умоглядне побудова, що використовується його творцями для вирішення будь-яких теоретичних або практичних завдань. З іншого боку, найважливішою особливістю картини світу є її внутрішня безумовна достовірність для суб'єкта цієї картини. Образ світу сприймається в ній як сама реальність. Суб'єкт картини світу вірить, що світ є таким, яким

він зображений у ній. Інше ж розуміння світу здається йому оптичною ілюзією. Це ставлення не виключає кваліфікацію окремих її компонентів як помилок, забобонів, що йдуть від старих світів. Однак людству не загрожує небезпека неможливості пізнання навколишнього світу. Така загроза могла б бути цілком реальною, якби не було засобів компенсації недоліків пізнання людиною навколишнього світу. Такій компенсації багато в чому сприяє життєва практика людини, що змушує її всебічно вивчати навколишній світ. Цьому сприяє і наука. Треба також мати на увазі, що мова не є єдиним засобом пізнання навколишнього світу.

Недоліки вербального мислення компенсуються різними типами немовного мислення. *«Отже, мовна картина світу історично склалася в буденній свідомості певного мовного колективу і відображена в мові як сукупність уявлень про світ, певний спосіб концептуалізації дійсності»* [29, С. 65]. Розкрити характер народу, значить, виявити його найбільш значущі соціально-психологічні риси, які історично інтерпретувалися в нації під впливом умов проживання, способу життя, соціально-економічних характеристик.

Мовна картина світу - це системне, цілісне відображення дійсності за допомогою різних мовних засобів. Така картина світу експлікує різні картини світу людини і відображає загальну картину світу. Людська діяльність, що включає в себе складову частину й символічну, тобто культурну, одночасно і універсальна, і національно специфічна.

Мовна картина світу формується на основі етнічної мови. Саме така мова у ній репрезентована, отже, вона не може носити глобальний характер, хоча загальнолюдські елементи, безумовно, в ній також присутні.

Таким чином, мовна картина світу відноситься до картини світу як приватне до цілого, займаючи при цьому значний простір в картині. Мовна картина світу поєднана й накладена на картину світу, але перша повністю її не поглинає. *«Мовна картина світу здатна відобразити*

лише частину образу світу» [19 , с. 43]. О. С. Кубрякова висловлює думку про входження мовної картини світу в концептуальну як частину в ціле: *«Мовна картина світу ... розглядається як важлива складова частина загальної концептуальної моделі світу в голові людини, тобто сукупності уявлень і знань людини про світ, інтегрованих в якусь ціле і допомагає людині в її подальшій орієнтації при сприйнятті і пізнанні світу»* [28].

О. С. Кубрякова виділяє три зони впливу мови. На базі них формуються концепти і поняття, тобто зони, в яких проявлено невідповідність мовних одиниць концептуальним.

«Пертвива зона відображає безпосередній вплив мови, базі якої формуються концепти і поняття; друга - опосередковане узагальненнями абстрагованими поняттями, сформованими на основі властивостей мовних знаків і їх функціонування на основі значень, що витягуються з мовних форм і потім абстрагованих, третя зона не має вербального вираження» [26, с. 145-146]. В. А. Маслова вважає, що *«концептуальна картина світу набагато багатша, ніж мовна картина світу»* [32, с.50].

У процесі пізнання світу людина постійно розвиває, відсіює знання про картину світу, і це відбувається досить динамічно. Мовна ж картина світу закономірно змінюється повільніше, вона консервативна й довго зберігає архаїчні елементи ранніх картин. Ці елементи служать основою для створення нової картини світу, вони в процесі пізнання наповнюються новим змістом. При цьому мовна картина світу здатна містити в собі і застарілі, і нові картини світу. В. Б. Касевич вважає що, *«виникають розбіжності між архаїчною і семантичною системою мови і тією актуальною ментальною моделлю, яка дійсна для певного мовного колективу і проявляється в породжуваних ним текстах, а також в закономірностях його поведінки»* [7]. Такий мовний континуум

забезпечує спадкоємність і розвиток мовної картини світу і картини світу. Об'єктом вивчення лінгвістики все-таки є мовна картина світу, оскільки її інструментарем служить мова. Тому більш детально зупинимося на особливостях мовної картини світу.

У вітчизняній лінгвістиці проблема мовної картини світу почала розроблятися у зв'язку з тезаурусним вивченням лексики (роботи Ю. М. Караулова). Цією проблемою займалися Г.А. Брутян, С.О. Васильєв, І. Сукаленко, Є. С. Яковлєва, М. Блек, Д. Хаймс. У 1988 році вийшла колективна монографія «Людський фактор в мові. Мова і картина світу». У сучасному світі картина світу розглядається в працях Н.Д.Арутюнової, А. Вежбіцкой, В. В. Морковкіної, Ю. С. Степанова, В. Н. Телія. Отже, мовна картина світу – ментально-лінгвальна одиниця, інформація про навколишню дійсність, відображена в індивідуальній або колективній свідомості, яка репрезентується засобами мови.

Особливості картини світу і її природа обумовлені мовою, бо мова є найважливішим інструментом сформованості і передачі знань людини про об'єктивний світ. У процесі діяльності людина пізнає об'єктивний світ і фіксує результати отриманих знань в мовленні. Сукупність цих знань, представлених у мовній формі і є мовною картиною світу, яку називають також «мовний проміжний світ», «мовна репрезентація світу», «мовна модель світу». Однак найбільш часто вживається термін «мовна картина світу».

«Величезний дар людини, що володіє розвинутою мовою, – пише М.Лурія – полягає в тому, що світ подвоюється. За допомогою мови, яка позначає предмети, вона може мати справу з предметами, які безпосередньо не сприймаються і які не входять до складу її власного досвіду... людина має подвійний світ, в який входить і світ предметів, і світ образів, об'єктів, відносин і якостей, які позначаються словами» [32, с 8].

В рамках мовної картини світу здійснюється зв'язок мови з мисленням, навколишнім світом, культурними та етнічними явищами, а також явищами всередині самої мови. *«Мова є системою розуміння, тобто, світорозуміння; мова і є саме світорозуміння»*[56 с. 822].

Н. Ю. Шведова розуміє структуру мовної картини світу як *«...розгорнуте полотно із зображеною на ній вершиною і зі зверненими до неї ділянками, компоненти яких розташовуються за принципом ступінчастого звуження. У вершині цього зображення стоїть людина; до цієї вершини звернені дві чільні гілки: «сама людина, її життєдіяльність і її плоди» і «її оточення, сфера її існування».*

Саме таке первинне членування відповідає сприйняттю людиною самої себе і того, що існує навколо неї і до неї [24, с.15].

Гілки членуються на безліч окремих фрагментів, кожен з яких ділиться на багатокомпонентні ділянки, всередині компонентів існує свій поділ на складові частини відповідно до ієрархії відносин. Так проявляється багатоплощинність, багатофрагментність та ієрархічність мовної картини світу.

Мовна картина світу має двоїсту природу. З одного боку, умови життя людей, навколишній їх матеріальний світ визначають їх свідомість і поведінку, що знаходить відображення в їх мовній картині світу; з іншого-людина сприймає світ переважно через форми рідної мови, її семантику та граматику, що детермінує структури мислення і поведінки. Мовна картина світу є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона несе в собі риси людського способу світоспостереження, тобто антропоцентризму.

Мовна картина світу – цілісний, глобальний образ світу, який є результатом всієї духовної активності людини, вона виникає у людини в ході всіх її контактів зі світом. Мовна картина світу виконує дві базисні функції: інтерпретативну, що забезпечує бачення світу, і регулятивну,

що служить орієнтиром людини в світі. Крім базових виділяються наступні функції: іменування (предметів, ознак, явищ, процесів, станів, відносин, ситуацій, подій і т. п.); експлікації результатів категоризації явищ дійсності; ідентифікації явищ світу; орієнтації в навколишньому світі, соціалізації, віднесення до певної культури, до певного суспільства.

Мовна особистість організовує зміст висловлювання відповідно до мовної картини світу, і в цьому проявляється специфічно людське сприйняття світу, зафіксоване в мові. Наявність специфічних мов призводить до виникнення специфічних мовних картин світу у представників різних народів. Проте існують також індивідуальні картини світу, які розрізняються у різних людей. І це слід враховувати, говорячи про типологію мовних картин світу. У науковій літературі (Ю.Д. Апресян, В. А. Маслова., В. І. Постовалова) запропоновані різні типології мовних картин світу. Класифікація мовних картин відбувається наступним чином :

1. За суб'єктом (носієм) мовної картини світу. *«Існує стільки картин світу, скільки є спостерігачів, контактуючих зі світом»* [43, с.32]. Розрізняються індивідуальні мовні картини світу, або картини світу мовної особистості, і колективні, або *«софійні»*, мовні картини світу. Слід враховувати, що індивідуальні мовні картини світу утворюють у своїй сукупності мовну картину етносу. Водночас етнічна мовна картина світу є позачасовою, постійною, базовою складовою картини світу мовної особистості. Найбільша колективна мовна картина світу – етнічна, але можуть виділятися всередині неї групові мовні картини світу: територіальні, соціальні, професійні, а також мовні картини світу дорослих і дітей.

2. За об'єктом, що віддзеркалюється мовною картиною світу.

Мовна картина світу завжди відображає об'єктивну дійсність, навколишній світ. Однак в ній може бути представлений або світ цілком,

у всьому різноманітті його зв'язків і обумовлень, або фрагмент цього світу: за обсягом відображуваного об'єкта виділяються цілісну, глобальну мовну картину світу.

Тож, мовна картина світу – це складне багатопланове поняття, яке включає в себе віддзеркалення об'єктивної дійсності, на основі якої в індивіда формується система світосприйняття. Вона виконує дві функції, що полягають в інтерпретації людиною світу, а також в ідентифікації свого місця людиною у світі. Мовна картина світу тісно пов'язана з національною картиною світу, оскільки мовні картини окремого носія мови відбиваються згодом й у колективній свідомості етносу.

1.3 Національна й когнітивна картина світу

У мисленні кожного народу концептуалізується національний образ світу і відбувається ця концептуалізація на тлі формування загальної картини світу. Аналізуючи національну картину світу, необхідно розглядати її в ракурсі загальної картини світу. Дослідник національного менталітету Г. Д. Гачев вводить поняття *«національна цілісність»*, під яким розуміється *«єдність національної природи»* та *«єдність національного характеру народу»*. Єдність національного характеру народу відповідає системі національного світогляду, особливим типам мислення і свідомості, характерним для представників певної етнічної спільноти [29, С. 78].

Таким чином, національна цілісність як *«ентелехія буття цілого»*. У трактуванні щодо традиційної культури народу може не тільки описувати характерні особливості національної свідомості, а й представляти національну картину світу як єдине ціле. Національна картина світу як єдине ціле може бути представлена у вигляді впорядкованої системи уявлень національної спільноти про світ, навколишню дійсність, опосередкована мовними складовими. Це

опосередкування пов'язане із співвіднесенням національного образу світу з національними цінностями, які представлені в національній міфології, філософії, традиції, фольклорі і т. п. При цьому саме фразеологія виступає важливим елементом в системі механізмів національної ідентифікації, граючи роль компонента національної свідомості як структуроутворюючого чинника етносу та національної самосвідомості. [29, С. 56].

У процес формування національної картини світу входить освоєння території, адаптація людини до природного середовища проживання і, як результат, формування образної картини, що залежить від способу існування людей в цьому світі. Л. Н. Гумільов каже, що *«перше, що формує обличчя народу – це природа»* [23, С. 154]. Тіло землі, клімат, тваринний світ, рослинність визначають рід праці, а, отже, образ світу. Наприклад, у творах американської літератури домінує образ собаки як маніфестація особистості американця (твори Дж. Лондона), а в російській літературі – образ трійки як маніфестація душі російської людини. Формування національних картин світу починається з історії та трудової діяльності. Таким чином, національне – підсумок історичного розвитку народу. Необхідно також зазначити, що зміна національних цінностей (зміна культурно-ціннісних домінант в суспільстві) вносить зміни в національний світогляд і, отже, сприяє еволюції національної картини світу. Таким чином, національна картина світу існує в діахронному пласті.

Поняття *«національної картини світу»* в лінгвістиці тісно пов'язане з поняттям *« національна когнітивна картина світу»*, яке визначається як розумова, пізнавальна діяльність народу, абстрактна й конкретна одночасно. Це виявляється в деякій стереотипності поведінки конкретного народу, в загальних переконаннях, думках, у формуванні спільного для того чи іншого етносу національного уявлення про

дійсність. У результаті національна картина світу визначається як частина національного світогляду, що представляє цілісний, систематизований погляд на світ представників певної національної спільності в діахронії. Вона опосередковується в мові, національні особливості фіксуються в текстах і відображаються в мові народу.

Національна когнітивна картина світу являє собою загальне, стійке, що повторюється в картинах світу окремих представників народу. Відповідно з цим національна картина світу, з одного боку – деяка абстракція, а з іншого – когнітивно-психологічна реальність, що виявляється в розумовій, пізнавальній діяльності народу, в його поведінці – фізичному і вербальному розвитку.

Національна картина світу виявляється в однаковості поведінки народу в стереотипних ситуаціях, в загальних уявленнях народу про дійсність, у висловлюваннях і загальних думках, в судженнях про дійсність, прислів'ях, приказках і афоризмах. Безпосередня, пряма картина світу – це результат відображення світу органами почуттів і мисленням людини, результат пізнання і вивчення світу суспільною або індивідуальною свідомістю. Вона може бути визначена саме як когнітивна, оскільки є результатом когніції (пізнання) дійсності і виступає у вигляді сукупності впорядкованих знань – концептосфери.

Н. М. Лебедева пише: *«Наша власна культура задає нам когнітивну матрицю для розуміння світу, картину світу»* [16, с.21].

Таким чином, когнітивна картина світу-це сукупність концептів і стереотипів свідомості, які задаються культурою. Опосередкована картина світу – це результат фіксації концептосфери вторинними знаковими системами, які матеріалізують існуючу в свідомості безпосередню когнітивну картину світу. Мовна картина світу – це сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі розвитку народу. Мислення народу не опосередковується його мовою, що можна вважати в сучасній науці

встановленим фактом, однак воно виявляється, фіксується, номінується мовою, і вивчення уявлень про дійсність, зафіксованих у мові певного періоду, дозволяє побічно судити про те, яке було мислення народу, яка була його когнітивна картина світу в цей період.

Мовна картина світу не дорівнює когнітивній, остання незмірно ширше, оскільки названо в мові далеко не весь зміст концептосфери, далеко не всі концепти мають мовне вираження і стають предметом комунікації. Тому судити про когнітивну картину світу за мовною картиною світу можна лише в обмеженому масштабі, постійно маючи на увазі, що в мові названо тільки те, що мало або має зараз для народу комунікативну значимість – про це народ говорить або говорив. Комунікативна значимість мовної одиниці, мабуть, пов'язана зі значимістю концепту для культури народу [22, с.77].

Когнітивна картина світу існує у вигляді концептів, що утворюють концептосферу народу, мовна картина світу – у вигляді значень мовних знаків, що утворюють сукупний семантичний простір. Опис мовної картини світу як картини світу, опосередкованої мовними знаками, дає істотні відомості про когнітивної картині світу, але ці відомості досліднику потрібно витягувати з мови спеціальними прийомами. Найважливіша особливість вторинної, концептуальної картини світу полягає в тому, що вона не впливає на людину безпосередньо в акті поведінково-розумової діяльності. На безпосереднє мислення і поведінку людини в тій чи іншій ситуації впливає когнітивна картина світу. Так зване «членування світу», про яке зачасти говорять у зв'язку з мовною картиною світу, здійснюється насправді не мовою, а когнітивними класифікаторами і належить когнітивній картині світу. Мова зовсім не членить дійсність – вона відображає, фіксує когнітивне членування, здійснюване концептосферою – безпосередньою, первинною картиною світу; мова лише сигналізує про таке членування. Мовна картина світу створюється: номінативними засобами мови-

лексемами, стійкими номінаціями, фразеологізмами, що фіксують те чи інше членування і класифікацію об'єктів національної дійсності, а також значущою відсутністю номінативних одиниць функціональними засобами мови – відбором лексики і фразеології для спілкування, складом найбільш частотних, тобто комунікативно релевантних мовних засобів народу на тлі всього корпусу мовних одиниць мовної системи; образними засобами мови: національно-специфічною образністю, метафориною, напрямками розвитку переносних значень, внутрішньою формою мовних одиниць; фоносемантикою мови; дискурсивними засобами (механізмами) мови - специфічними засобами, аргументації, ведення діалогу, побудови монологічних текстів, особливостями стратегій і тактик поведінки народу в стандартних комунікативних ситуаціях, прийомами побудови текстів різних жанрів (наприклад, афоризмів, анекдотів, реклами тощо); стратегіями оцінки та інтерпретації мовних висловлювань, дискурсів, текстів різних жанрів, критеріями оцінки їх як зразкових або не зразкових, переконливих і непереконливих, вдалих або невдалих і т. д.

Вивчення національної мовної картини світу саме по собі має суто лінгвістичний сенс – для опису мови як системи, для виявлення того, що в мові і як складові мову елементи в ньому впорядковані; але якщо дослідник інтерпретує отримані результати для виявлення позначених мовою когнітивних ознак, класифікаторів і структур свідомості, опис мовної картини світу виходить за межі чисто лінгвістичного дослідження і стає частиною лінгвокогнітивного дослідження – використовується для моделювання та опису концептосфери, концептуальної картини світу. Мовні знаки, слова виступають у цьому випадку засобом доступу до єдиної інформаційної бази людини – її концептосфери, є методом виявлення когнітивних структур. Таким чином, дослідження системних відносин у мові, а також дослідження його національного семантичного простору – це моделювання

вторинної, опосередкованої, мовної картини світу. Важливим елементом виявлення мовної картини світу є зіставлення мови з іншими мовами. Опис мовної картини світу включає в себе: опис «членування дійсності», відбитого мовою в мовних парадигмах (лексико-семантичних і лексико-фразеологічних групах і полях); опис національної специфіки значень мовних одиниць (які семантичні відмінності виявляються в подібних значеннях у різних мовах); виявлення відсутніх одиниць (лакун) у системі мови; виявлення ендемічних (існують лише в одній мові) одиниць. Когнітивна інтерпретація результатів дослідження мовної картини світу для опису первинної, когнітивної картини—лінгвокогнітивний метод вивчення концептосфери народу.

Таким чином, вивчення мовної картини світу може залишатися в рамках описової системної лінгвістики, а в разі когнітивної інтерпретації результатів може виступати як інструмент вивчення первинної картини світу, концептосфери народу. Ще раз підкреслимо: ці два напрямки в описі мовної картини світу не можна змішувати і тим більше ставити знак рівності між ними: мовна картина світу лише частково відображає концептосферу і лише фрагментарно дозволяє судити про концептосферу, хоча більш зручного доступу до концептосфери, ніж через мову, мабуть немає.

Отже, когнітивна картина світу і мовна картина світу пов'язані між собою як первинне і вторинне, як ментальне явище і його вербальне утворення як зміст свідомості і засіб доступу дослідника до цього змісту. Існування національної картини світу пов'язують з діахронічним розвитком, оскільки ментальні утворення проходять складний шлях історичного формування. Поняття *«національної картини світу»* в мовознавстві тісно пов'язане з поняттям *«національна когнітивна картина світу»*, яке визначається як розумова, пізнавальна діяльність народу, абстрактна і конкретна одночасно.

РОЗДІЛ 2

Концепт як базове поняття лінгвокультурології та лінгвокогнітології

2.1 Концепт. Типологія концептів

Знання, засвоєні індивідом, містяться у сфері несвідомого в стиснутому стані. Так, поняття зберігаються у вигляді образів, які, в свою чергу, продовжують залишатися елементами системи опозицій і тому легко «розгортаються» в концепти. Таким чином, структуровані концепти індивід не створює щоразу заново, адже за необхідності відбувається «розгортання» стисненого концепту- образу до стану синтаксичної конструкції подібності / опозиції. В українській мові слово «*концепт*» – калька латинського «*conceptus*» (поняття), і деякі дослідники оперують ними як синонімічними. І все ж таки, наразі вони є досить диференційованими. «*Поняття*» вживається, в першу чергу, в логіці та філософії, а «*концепт*» – у мовознавстві, культурології, лінгводидактиці, лінгвістиці[53].

Термін «*поняття*» влючає систему логічних термінів, таких як «*судження*» та «*умовивід*», і є згустком раціональної частини концепту, тобто той зміст, який влючає основні суттєві характеристики об'єкта [52, с.128]. Аналіз визначень, який був проведений Л. А. Касьяном [23, с. 50-53], показує, що розуміння терміну «*концепт*» у сучасному мовознавстві є варіативним.

Існує як вузьке його розуміння (В. В. Красних), так і широке (В.І.Карасик, Ю.С. Спепанов). Такі судження передбачають, що концепт належить до сегментів свідомості й містить , на відміну від поняття, не лише описово класифікаційні характеристики, але й ті, що використовують стосовно чуттєво-вольових й емпіричних особливостей. Тож, концептами можна не лише мислити, вони стають частиною загального образно- чуттєвого світу – їх можна пережити.

В. І. Карасик, В. В. Красних, Л. О. Чернейко та інші лінгвісти вважають концепт, багат шаровим (мінімум тривимірним утворенням) і виділяють його різні складники : предметно - образний, понятійний і цілісний. *«Образна сторона концепту включає в себе зорові, слухові, тактильні, смакові та нюхові характеристики предметів, явищ, подій, які відображені у нашій пам'яті»* [23, с 14].

Понятійна сторона концепту – це те, як концепт зафіксовано в мові, його значення, опис, структура, дефініція, порівняльні характеристики концепту по відношенню до інших концептів. Ціннісна (інтерпретаційна) сторона концепту характеризує важливість цього психічного утворення як для індивіда, так і для всього мовного колективу [22, с. 129].

У сучасній лінгвістичній науці можна виділити три основні підходи до трактування такого поняття як концепт:

1) мовознавчий (С. О. Аскольдов, Д. С. Лихачов, В. В. Колесов): оскільки концепт існує для кожного словникового значення, то його варто розглядати як алгебраїчний вираз значення. Загалом, прихильники цього напряму розуміють концепт як увесь потенціал значення слова разом з його конотативним елементом;

2) когнітивний (З. Д. Попов, Й. А. Стернін, О. С. Кубрякова): концепт – явище ментального характеру. Представники когнітивного підходу зараховують концепт до розумових явищ та тлумачать його як оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону;

3) культурологічний (Ю. С. Степанов, Г. Г. Слишкін): вся культура розуміється як сукупність концептів та відносин між ними.

Концепт – головний осередок культури в ментальному світі людини. Науковці, які дотримуються цього підходу, переконані, що у процесі вивчення концепту, слід розглядати культурну інформацію, яку він передає. Концепт тут визначається як базова одиниця культури і є її концентрованим виглядом. Наразі всі мовознавчі підходи до розуміння

поняття «концепту» зводяться зазвичай до лінгвокогнітивного та лінгвокультурологічного тлумачення цього явища. Так, наприклад, під концептом, як під поняттям лінгвокогнітивного явища, слід розуміти *«одиницю ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи мови і всієї картини світу, відображеної в людській психіці»* [9, с. 90]. З боку лінгвокультурологічного підходу концепт, наприклад, культурний, визначається базовою одиницею культури, є її концентратом [22, с.116].

Слід зазначити, що обидва підходи не є взаємовиключними. Концепт як ментальне утворення в свідомості індивіда – вихід на концептосферу соціуму, тобто культури, а концепт як одиниця культури – це фіксація колективного досвіду, який стає набутком індивіда. На думку В. І. Карасика, ці підходи відрізняються векторами стосовно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний концепт – напрямок від культури до індивідуальної свідомості. Поділ руху зовні і руху всередину є лише дослідницьким прийомом, насправді цей рух є цілісним багатовимірним процесом [22 , с. 117]. Концепт як об'ємне ментальне утворення вбирає в себе не тільки інваріант значень слова, представляє його, а й абсорбує інваріант значень словотвірного гнізда того ж семантичного поля [53, с. 52].

Дослідники відзначають складну структуру концепту. З одного боку, його стосується все, що належить структурі поняття, з іншого – в структуру концепту входить те, що робить його фактом культури – вихідна форма (етимологія), символіка, особливості сприйняття, оцінки та ін. Існує безліч трактувань поняття «концепт», іноді вони дуже відрізняються один від одного, одні з них вкрай звужені.

Найбільш всеохоплюючим, повним визначенням є формулювання С. Г. Воркачева: *«Концепт – це термін, який поєднує лексикографічну і енциклопедичну інформацію, «найближче» і «найвіддаленіше» значення слова, знання про світ і про суб'єкт, який його пізнає»* [12, с 10]. Дослідник розглядає концепт з різних боків : концепт – це і те, за допомогою чого людина пізнає світ; він заснований як на досвіді, так і на енциклопедичній інформації, якась середня, вироблена в процесі пізнання, єдино вірна суміш значення слова. Якщо говорити про природу виникнення концепту, то на думку В. І. Карасика, *«...концепт виникає в результаті взаємодії досвіду, відбору на основі критерію цінності та механізму запам'ятовування»* [29, с.38]. Концепт виникає при зіткненні світу культури та індивіда, що свідчить про те, що це визначення є найвужчим з усіх перерахованих, оскільки автор дає лінгвокультурологічне тлумачення концепту .

Д. С. Лихачов зазначає, що *«концепт»* – це заміна значення слова в свідомості індивіда , яке відображається у контексті [34,с 3–9]. Він виділяє його суто індивідуальну спрямованість як засобу розуміння навколишнього світу, не приділяючи увагу соціальній стороні даного поняття.

Отже на сучасному етапі у мовознавстві неможливо відслідкувати єдину думку у трактуванні поняття *«концепт»* і його можливість дати повну характеристику оточуючого світу.

Незалежно від типів концептів, всі вони є структурними ланками, будівельним матеріалом концептосфери певної мови, в якій можна виділити менші утворення. Дослідники відзначають, що концепт, як категорію, яка є однією з найважливіших для цілої низки гуманітарних наук, характеризується своєю неоднорідністю.

Виділяються конкретні й абстрактні, індивідуальні та групові концепти, їх поділ можна продовжити до транскультуральних

універсальній. Більш детально типологію концептів можна розглянути за наступними ознаками:

- 1) мисленнєві картинки (конкретні зорові образи – кіт «домашній»);
- 2) схеми (менш детальні образи – кухня як частина будівлі);
- 3) гіпероніми (дуже узагальнені образи – дерево);
- 4) фрейми (сукупність асоціацій, які ми зберігаємо у пам'яті – Різдво);
- 5) інсайти (знання про функційне призначення предмету – ложка);
- 6) сценарії (знання про сюжетний розвиток подій – день народження);
- 7) калейдоскопічні концепти (сукупність сценаріїв та фреймів, які пов'язані з почуттями – заздрість) [1, с. 43-67].

Важливим моментом для розуміння поняття «концепт» є думка про те, що *«жоден концепт не виражається у мові повністю»* [41, с.28-29]. Так, З. Д. Попова та Й. О. Стернін наводять наступні аргументи:

- 1) концепт – це результат індивідуального пізнання, а індивідуальне вимагає комплексних засобів вираження;
- 2) концепт не має чіткої структури, він об'ємний, і тому не може бути виражений повністю;
- 3) неможливо зафіксувати усі форми вираження концепту [42, с. 29-30].

Сукупність концептів лягає в основу вивчення концептосфери. На думку В. А. Маслової, *«концептосфера – це сукупність концептів, з яких, як з музичного полотна, складається світогляд носія мови»* [33]. Концептосферу можна описати як польову структуру, у якої є *«ядро (когнітивно-пропозиційна структура важливого концепту), приядерна зона (лексичні репрезентації) та периферія (асоціативно-образні репрезентації)»* [32, с.10]. Якщо виходити з того положення, що концепти бувають національними та індивідуальними, то периферія

відобразатиме індивідуальні концепти, а приадерная зона і ядро – загальнонаціональні і навіть універсальні. Деякі мовознавці тяжіють до думки, що лінгвокультурологічний та когнітивний підходи є одними з провідних для виявлення головних властивостей концептів, а саме, неізолюваність та зв'язність з іншими концептами. Саме такий семантичний зв'язок між концептами дає можливість мовознавцям об'єднувати їх у концептосфери. Д. С. Лихачов пропонує вважати *«концепт свого роду «алгебраїчним» виразом значення (алгебраїчним виразом або «алгебраїчним позначенням», яким ми оперуємо у своєму письмовому та усному мовленні»* [30].

Концептосфера мови співвідноситься з поняттям концептосфери культури. На думку Д. С. Лихачова, концептосфера національної мови складається з окремих варіантів, які групуються між собою. Так, існує концептосфера української мови, а в ній концептосфера «сім'ї», «політики», «молоді», індивідуальна концептосфера та ін.

Виявлені в мовознавстві підходи до тлумачення понять *«концепт»* та *«концептосфера»* дозволяють з нових позицій розглядати закономірності та особливості зміни мови, свідомості та культури, а, отже, відкривають і нові аспекти взаємодії когнітивного мовознавства, лінгвокультурології, психології, культурології, філософії. Також з'являється можливість розширити рамки змістовного аналізу мовних явищ, що додає значно більшу глибину і ефективність семантичним дослідженням. Отже, дефініцій поняття *«концепт»* в науковій літературі вже досить багато. При всій різноманітності варіантів тлумачення *«концепт»* одностайно визнається одиницею ментального простору. Він структурує знання про світ і відображає національну специфіку членування світу. Тому, перспективним на нашу думку, є подальше дослідження понять *«концепт»* та *«концептосфера»* у різних наукових площинах.

Оскільки концепт – це згущення культури, за словами Ю.С.Степанова, то доцільно виокремити лінгвокультурний підхід у процесі вивчення концепту. Такий підхід передбачає розуміння концепту як особливого утворення, яке формувалося в діячності із свідомістю представника етносу. Існує ще один підхід, який акцентує увагу на вивченні когнітивних процесів мовця, тобто його сприйняття навколишньої дійсності. Такі підходи послуговували основою для типологізації концептів в цілому. Дослідники типологізують концепти на конкретні й абстрактні, індивідуальні та колективні. Концепти, як відповідні унікальні ментальні одиниці інтерпретуються в концептосфері. Наприклад, в уявленні слов'ян превалює таке концептуальне поле як «сім'я», «молодь», «праця», «св'ято», «емоція».

2.2. Відображення концептуальної картини світу в фразеологічному складі російської й української мови

Картину світу часто пов'язують із ментальністю, таке положення знаходить підтвердження з гіпотезою Сепфіра – Уорфа. Твердження про те, що існує «наївна картина світу», яка є сегментом загальної картини світу, стало вже загальновизнаним. Всі картини світу формуються на ментальних узагальненнях, що інтерпретуються як сукупність знань про об'єктивну дійсність [25]. Картина світу відображає потребу людини про знання, об'єктом яких є зміст середовища. Дослідники вважають, що картина світу – це штучне узагальнене уявлення про навколишню дійсність і місце в ній людини.

Виділяють картини світу, які засновані на почуттях, духовності, культурі, релігії, філософії, метафізиці. Окремо постають фізична, біологічна, математична картини світу. Безумовно, членування картин

світу показує те, що їх підсистем набагато більше, особливо свою увагу ми зупинили на мовній картині світу, фразеологічній, етнічній і національній. Всі вони взаємопов'язані та перетікають в поняття «концептуальної картини світу», адже спільною рисою в них є ознака ментальності.

Поняття «ментальність» і «картина світу» розрізняють за ступенем усвідомленості: «картина світу» – усвідомлене уявлення, а «ментальність» свідомістю не відбивається. Незважаючи на розрізнення цих понять, про ментальність етносу судять за специфікою мовно картини світу.

«Концептуальна картина» світу стає одним з центральних понять багатьох гуманітарних наук – філософії, культурології, етнографії та ін. На думку Ю. Д. Апресяна, кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і організації («концептуалізації») світу. Виражені в ньому значення складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка нав'язується в якості обов'язкової всім носіям мови. У картині світу відображаються наївні уявлення про внутрішній світ людини, в ній конденсується досвід інтроспекції десятків поколінь і в силу цього служить надійним провідником в цей світ [4, с.14].

Ідея концептуальної картини світу складається на початку ХХ ст. Її мав на увазі О. Шпенглер у своїй праці «Занепад Європи»: *«Кожній культурі властивий індивідуальний спосіб бачити і пізнавати природу, або, що те ж, у кожній є її власна своєрідна природа, якою в тому ж самому вигляді не може мати ніякої інший вид людей. Точно також у кожній культурі, а в межах окремої культури, з меншими відмінностями, у кожній окремої людини, є свій абсолютно особливий вид історії.»* [54,с. 60].

Концептуальні картини світу структуровані категоріальними, класифікаційними схемами, які і повинні вивчатися історією

ментальності. М. Фуко вважав їх скелетом картини світу. Сума або перетин різних «скелетів» дають ментальність. Картина світу, як мозаїка, складена з концептів і зв'язків між ними, тому її іноді називають концептуальною картиною світу.

Концепт, в розумінні Воронежської наукової школи, керованої проф. Попової, – це глобальна розумова одиниця, що представляє собою надзнання [41]. Концепти ідеальні і кодуються у свідомості одиницями універсального предметного коду, в основі яких лежать індивідуальні чуттєві образи, що формуються на базі особистого чуттєвого досвіду людини. Образи конкретні, проте вони можуть абстрагуватися і з чуттєвого перетворюються в образ розумовий. Багато концептів, якщо не всі, зберігають свою чуттєву природу, наприклад, концепти, представлені словами *кислий, солодкий, гладкий, недопалок, яма, ложка, стіл, стілець і под.* У концепту, на відміну від поняття, немає чіткої структури, жорсткої послідовності і взаєморозташування шарів.

Концептуальні ознаки картини світу виявляються через семантику мови. Значення слів, фразеосполучень, схем пропозицій, текстів служать джерелом знань про зміст тих чи інших концептів. Концепти репрезентуються словами, проте вся сукупність мовних засобів не дає повної картини концепту. Слово своїм значенням в мові представляє лише частину концепту, звідси необхідність синонімії слова, потреба в текстах, сукупно розкривають зміст концепту.

Можливі випадки, коли концепт є, а лексема для його вербалізації відсутня. Це називається лакуной (в російській мові є *молодята*, але немає – *старожили*). Існують ілогізми-відсутність лексем і семем при наявності концепту, зумовлене відсутністю потреби в предметі (є *кролівники*, але немає лексем для фахівців з розведення носорогів).

Етнічна спільнота піддає образ певній стандартизації, в результаті чого концепти стають загальнонаціональними, груповими або особистими. Сукупність концептів в колективній свідомості етносу

стали називати концептосферою. Концепти володіють національною специфікою. Національна концептосфера – це сукупність категоризованих, оброблених, стандартизованих концептів у свідомості народу. Існує ряд концептів притаманний одному етносу, а тому можлива безеквівалентна (неперекладна) лексика (наприклад, *кмітливость, побут, черговик, земляк та ін.*). Однак значна частина концептосфер різних етносів збігається, чим пояснюється можливість перекладу з однієї мови на іншу.

Вербалізація, мовна репрезентація, мовне представлення концепту засобами лексем, фразем, висловлювань – предмет когнітивної лінгвістики, якій цікаво, які сторони, шари, компоненти концепту увійшли в семантичний простір мови, як вони його категоризують, в яких ділянках системи конкретної мови виявляється досліджуваний концепт.

Концепти реалізуються насамперед за допомогою лексем. У підсумку виникає мовна картина світу. Мовна картина світу – це вироблене багатовіковим досвідом народу і здійснюване засобами мовних номінацій зображення всього існуючого як цілісного і багатоступінчатого світу, в своїй будові і в інтерпретованих мовою зв'язках своїх частин представляє, по-перше, людину, її матеріальну і духовну життєдіяльність і, по-друге, все те, що її оточує: простір і час, живу і неживу природу, область створену людиною, міфи й соціум.

Можна з великою часткою впевненості припускати, що картина світу концептуальна і мовна співвідносяться. Картини світу, і тим більше мовні, етнічно специфічні. Цим можна пояснити спостереження французького дослідника, що відносно бідна система, якою володіє гомерівська мова, не може дати такого ж поділу колірному спектру, яке можливо, скажімо, в сучасній французькій мові [17].

Отже, концептуальна система людини неминує співвідноситися з її приналежністю до тієї чи іншої культурної спільноти. Це

співвідношення передається за допомогою терміну *«лінгвокультурний концепт»*. Лінгвокультурними можна вважати концепти, що мають культурну значимість і виражені в мові. В.В.Красних порівнює такі концепти з каналом, за допомогою якого ми можемо проникнути в *«культурно-історичний пласт ментально-лінгвального комплексу»* [25].

В кожній національній мовній картині світу можна виділити свої лінгвокультурні концепти. Наприклад, говорячи про українську національну картину світу виділяють такий важливий для української національної ментальності концепт, як *«заздрість»*(Ю. С. Степанов, Л. О. Чернейко та ін). Концептуальна система людини співвідноситься з її приналежністю до тієї чи іншої культурної спільноти. Це співвідношення передається за допомогою терміна *«лінгвокультурний концепт»*.

Лінгвокультурними можна вважати концепти, що мають культурну значимість і виражені в мові. В. В. Красних порівнює такі концепти з каналом, за допомогою якого ми можемо проникнути в *«культурно-історичний пласт ментальнолінгвального комплексу»* [24].

Мовна картина світу є цілою одиницею загальної концептуальної картини світу, яка включає в себе знання соціуму про предмети об'єктивної дійсності, знання і уявлення народу про зовнішній і внутрішній світ. Ці знання формуються у вигляді системи концептів. На думку вчених, мовна картина світу – це такі знання, які завжди бере участь в осягненні світу і дає знання про навколишню дійсність [15]. Її можна назвати сіткою, яку накидають на сприйняття людини, що впливає на його оцінку і бачення різних ситуацій і подій крізь призму мови, а також набутого разом з ним досвіду, який включає не тільки величезну кількість одиниць номінації, а й правила їх функціонування і освіти [29, с. 330].

В кожній національній мовній картині світу можна виділити свої лінгвокультурні концепти. Наприклад, говорячи про українську

національну картину світу виділяють такий важливий для української національної ментальності концепт як «заздрість».

2.3 Концепт «заздрість» як психоемоційна складова концептуальної картини етносу в контексті російської та української фразеології

Дослідження процесу об'єктивізації специфіки лінгвокультурних концептів, які характерні для того чи іншого етносу, стало об'єктом багатьох досліджень в області лінгвокультурології [34, С. 123–128]. І оскільки найкращим інструментом опису й визначення особливостей концепту забезпечує мова, то показовим мовним матеріалом для здійснення дослідження об'єктивізації лінгвокультурних концептів слугують одиниці фразеології [20, с. 35]. З огляду на це, науковці для усе частіше залучають матеріал у процесі дослідження лінгвокультурологічного поля – фразеологічний інвентар .

Психологічні дослідження окреслюють той факт, що «заздрість» як емоцію можна розглядати тільки в разі її ситуативного появу. У моменті, коли заздрість виявляється стосовно об'єкту, вона змінюється в чуттєвому смислі й стає почуттям. Стале ж почуття до заздрісного об'єкта перетворюється у постійну рису характеру людини, що заздрить. Дослідження заздрості психологічною наукою визначає те, що вона має такі риси як абстрактність та розмитість: по-перше, заздрість можна розглянути як почуття, структура якого містить страждання та біль, по-друге – як риса особистості, сформована соціальними та емоційними чинниками, що відображають незадоволення, недобрі наміри до людей, які досягли успіху, по-третє, заздрість вважається не достатнім проявом до мотивації досягнення, якщо індивід сприймає чужі наміри як більш

успішні, аніж його, то в такій ситуації виникає риса заздрості, яка трансформується не тільки в емоцію, яка є кілька секундною, але й в постійну рису характеру індивіда. *Чорна заздрість*, зокрема, уважається негативною емоцією лише у випадку ситуативної її появи, якщо ж вона стійка по відношенню до об'єкта, то така заздрість розглядається як емоційна настанова, тобто почуття [18, с. 319].

У цьому зв'язку, емоція і почуття у етнічній картині світу представників етносу у нашому дослідженні мов майже не диференціюються. Тому тут слід звернутися до наукової картини світу, зокрема тверджень психології, негативна емоція визначається як просте, безпосереднє переживання у певний момент, тоді як почуття – це складніше, постійне, усталене відношення, інколи воно є рисою особистості. Емоції властиві як людям, так і тваринам, а почуття – лише людині, оскільки емоції – первинні, почуття – вторинні, тобто почуття породжуються емоціями.

Емоції й почуття відображають значущість та оцінку людиною різних ситуацій, тому однакові подразники можуть викликати несхожі реакції в різних людей, бо емоційні реакції зумовлені індивідуальними особливостями людини. Механізм виникнення емоцій і почуттів тісно пов'язаний з потребами та мотивами людини, оскільки природа емоцій зумовлена, з одного боку, потребами, а з іншого, – особливостями ситуації. Відповідно, емоції й почуття не можуть виникати самі по собі, тобто без причини. Джерелом емоцій і почуттів є об'єктивна дійсність в її відношенні з прямим і непрямим задоволенням потреб людини. Об'єктивні властивості предметів і явищ навколишньої дійсності відображаються людиною на основі пізнавальних процесів: кожен об'єкт, що відображається, або подія викликають до себе певне ставлення людини залежно від того, як вони пов'язані з її потребами. Одні події є для людини індиферентними, інші – значущими, тобто можуть задовольнити деякі її потреби або перешкоджати цьому.

Емоції, які виявляються у вигляді задоволення, називаються позитивними, а у вигляді незадоволення – негативними. До перших належать, наприклад, радість, захоплення, симпатія, до других – *страх, гнів, ненависть* [8, с. 13]. Заздрість належить, безперечно, до другого типу вияву емоцій, тобто негативного. Для кожного народу важливо передати свої знання наступному поколінню, тому прислів'я, приказки та афоризми відіграють особливу роль, адже вони виражають найважливіші життєві ідеї в стислій і емоційній формі, простежують особливий менталітет кожної країни. Досвід, відображений в прислів'ях і приказках, вважається тим культурним мінімумом, «*знання якого обов'язково для всіх представників цьої культури*» [29, с.121]. Аналіз слів, стійких словосполук, прислів'їв та приказок дає можливість визначити, який концепт є ключовим для певного етносу. У семантиці одиниць, що виражають концептуальні поняття, виділяють три рівні знаків:

- 1) дефініційний, що дозволяє відокремити предмет від подібних з ним;
- 2) надлишковий(енциклопедичний), що несе інформацію, що перевищує мінімально прийняті рівні усвідомлення;
- 3) імплікативні, розташовані між відомостями та енциклопедично [13, с. 189-208].

Комплексний аналіз, базою якого є історична, етимологічна та лінгвістична інформації, дає змогу з'ясувати етнокультурологічне ядро фразеологічних одиниць. Подібні інтерпретовані особистісно одиниці нерідко містяться в приказках, прислів'ях, стійких одиницях. Прислів'я і афоризми вивчаються в різних науках, але, незважаючи на це, багато дослідників схильні розглядати їх як частину лексики мови, такі, як вони не створюються в мові, але вводяться в неї в готовому вигляді.

У процесі спілкування прислів'я використовуються для вираження думки більш образно, що дозволяє класифікувати їх як

окремі лексичні одиниці. Однією з особливостей, що об'єднують ці одиниці, є їх приналежність до частини лексики мови [15, с 28-30]. Прислів'я в дослідженні розуміються як короткі народні викриття, що мають одночасно буквальний і переносний план, в узагальненій формі констатують властивості людей і явищ, що надають сенс або вказують на образ дій з характерним для них візуальним змістом. Під приказками – короткі народні вирази неспецифічного характеру, що мають лише буквальний план. Під афоризмами розуміють експресивні викриття, що містять узагальнюючий висновок [6].

Реалізація концепту «*зздрість*», який здійснюється в процесі міжособистісних відносин між носіями української та російської культур виявляє себе в семантичному ядрі як в російській, так і в українській мовах. Вони утворюють такі лексеми, як неприязнь, неприйняття, жадібність, злість, гнів і т.п., а також такі поняття, як *біла і чорна зздрість*, які підлягають більш детальному функційно-семантичному аналізу, тому обсяг їх значень в порівнюваних мовах не завжди є збігом. Сутність зздрості полягає в тому, що вона не відбиває прагнення до хорошого для носія мови, а спрямована на заподіяння негативу іншому. Зздрість не приносить ні радості, ні задоволення, а тільки біль і розчарування [4,с. 37].

Російські та українські стійкі словосполучення, які містять в своєму семантичному ядрі концепт «*зздрість*», як визначають матеріали кваліфікаційного дослідження, негативно впливають на людину, на її характер і риси характеру, особисті відносини, вчинки і т.ін. За допомогою комплексного аналізу, невід'ємною частиною якого є історичні, етимологічні, лінгвістичні відомості, була з'ясована етнокультурна специфіка мовних одиниць, що відбивають історичний розвиток концептосфери в складі фразеологічної картини світу слов'ян.

Прислів'я й афоризми вивчаються різними науками, але незважаючи на це багато дослідників схильні розглядати їх як частину

словникового складу мови, оскільки вони не створюються в мові, а існують в неї в готовому вигляді. У процесі спілкування прислів'я використовуються для більш образного вираження думки, що робить можливим розцінювання їх як окремих лексичних одиниць. Однією з рис, що об'єднують ці одиниці, є їх приналежність до словникового складу мови [22, с.28-30]. Під прислів'ями розуміються короткі вислови, що функціують у народі й одночасно мають буквальний та образний план, в узагальненому вигляді констатують властивості людей і явищ, що дають емоційну оцінку або показують образ дій з характерним для їх розвитку змістом. Під приказками – короткі народні вислови, що мають тільки буквальний план. Під афоризмами – виразні вислови, що містять умовивід [55.]

Багато прислів'їв, приказок та афоризмів описують *заздрість* щось страшне, те, що знищує мовця, тобто небезпечне не тільки для оточуючих, але і для самого заздрісника: укр. «*зло оплакує заздрість, а добро і радість*»; рос. «*съел волк кобылу, да дровнями подавился*»; «*злой плачет от зависти, а добрый от радости*»; «*не добро есть о пагубе человеческой веселиться*», «*завистливый от завист исохнет*»; «*от зависти пожелтел, от досады вспыхнул*» [44].

І в російській, і в українській мовах концепт «*заздрість*» тлумачиться як «*мотивація до бажання мати те, що є у іншого*» або як «*мотивація мати те, що є у іншого*», «*почуття незадоволення, що викликане перевагою, благополуччям іншого*», мовці спільноти посиляють недобррозичливе оцінювання : укр.«*сусід не дає тобі спати, живе добре*»;рос. «*в чужих руках*»; «*чуже добро рябит в очах*»; «*злидні скачи, неволя, а чужі хліби не дають тобі спати*»; «*на чужий шматок не пий ротом, а припаси твої, та й носи його в роті*»; «*хороша Маша, но не наша*»; «*в чужих руках ти будеш великий, а як дістанеш, так і покажешся*»; «*на чужому коні не поїдеши*»; «*всякий, хто хоче чужого, скоро втратить своє*» [49,с. 421-423]. Вказані фразеологічні

одиниці вже мають в своєму складі ядро, яке вказує на наявність в ньому дечого недоброго, того, що несе в собі негативне посилення до співбесідника [1, с 34].

У результаті проведеного дослідження було виявлено, що словники російської та української мови відображають такі семантичні характеристики концепту «зздрість» як: *«почуття роздратування розчарування, що викликане перевагою, успіхом, благополуччям, удачею іншого»*, *«почуття розчарування, викликане благополуччям, успіхом іншого»*[49], *«досада на чуже добро , образа на чужу удачу, щастя, страждати від чужого здоров'я»* [50, с.560]; *«почуття досади, викликане бажанням мати те, що є в іншого»* [51, с. 302]; *«сильне бажання володіти тим, що є в іншого»*[48, с. 84-85]; *«небажання добра іншому і лише одному собі»*[50, с. 560]; *«глибока і злісна зздрість (чорна зздрість)»*[50,с. 200]; *«чорна зздрість - це таке почуття в його вкрай негативному прояві»* [48,с 84-85]; *«жаліти про , що є в іншого»*[50, с. 560]; *«біла зздрість-почуття доброзичливості по відношенню до когось, хто досяг якогось успіху»*. Люди, що зздуть, передаються як ті, які постійно відчувають почуття зздрості [48, с.84-85]. Зздрісна людина пояснюється як та, яка відчуває почуття зздрості, схильна до зздрощів [47].

Частини мови виражають значення, яке співвідносять лексичне значення з його категоріальним значенням. *«Окремі частини мови належать до різних моделей реального світу і мають здатність розпізнавати як цілі об'єкти, так і їх частини»* [43, с.15]. Дієслово вважається ідентифікатором певної ознаки. Однак поряд з семантичною характеристикою дієслово володіє також ознаками об'єктивності, зв'язку дії і руху, процесу і стану з об'єктами. Звідси ідея суб'єктних значень в семантиці дієслова [28, с.130]. Раціоналістична –діалектична грецька традиція у трактуванні «зздрості» реалізується й в сучасному етичному світорозумінні. Р.Декарт, Б.Спіноза, Ф.Бекон та ін. мислителі

й філософи вбачали в «зздрості» наміри диявола [3]. Вони прирівнювали зздрість до вад, вважали її огидною, приписували їй ознаки низької натури та природного збочення. Вони відзначали, що зздрість є печаллю (сумом), перемішаною з ненавистю, яка знаходить задоволення в чужому нещасті, або печаллю (сумом), що прагне до руйнування щастя інших.

Поняття «зздрості» завжди відносили до групи антипонять чесності, вважали душевною хворобою, що існує в поєднанні суму й гніву, ступінь вияву яких залежав від близькості або віддаленості предметів зздрості. Таке розуміння зздрості зафіксовано і в когнітивній картині світу носіїв української, російської мов укр. *Зздрість – компаньйон щастя; зздрість іде слідом за щастям; Чим більше щастя, тим більша зздрість*); укр. *Чуже щастя спати не дає* [48, с. 113; 48, с. 423].

Вивчення емоцій «дає змогу дізнатися як про фізіологічні реакції організму, так і про те, як людина розуміє роботу своїх внутрішніх органів та їхній зв'язок з емоціями» [47, с. 26].

Щодо таких емоційних станів, як зздрість, то тут фізіологічні реакції організму простежуються перш за все за зміною кольору обличчя та шкіри, наприклад, «чорна зздрість», «дивитися через зелені окуляри» – зздрити / ревнувати, «очі мов жовтки» [48] – про зздрісні очі.

Ми відзначили лінгвокультурологічні контрасти кольоропозначення зздрості в царині фразеології. Проте, подібні фраземи відбивають більше абстрактних характеристик, ніж контрастних: зздрість в уявленні українців може бути не лише жовтою й зеленою, що має типові фізіологічне підґрунтя, яке описували ще в античності лікарі – Гален і Гіпократ, звернули увагу на інтенсивне виділення жовчі у процесі віддачі негативних емоцій (при переживанні емоцій зздрості або ревливості в людини інтенсивно виділяється жовч, що зумовлює пожовтіння шкіри та білків очей [36, с. 20–22.], але й

чорною та білою, що асоціюється не лише з негативним, руйнівальним впливом емоції «зздрість» на організм людини, а й позитивним, стимулювальним.

Як ми можемо простежити, жовтий і зелений кольори спонукають до сприйняття виключно позитивних емоцій у мовця, оскільки такі кольори можуть принести позитивні переживання (*щастя й радість*). Випадок із кольором обличчя та шкірю відображає протилежне значення з боку фізіології. Нормальна та фізично здорова людина має зазвичай рожевуватий відтінок шкіри, але не жовтий чи зелений. Відтінки шкіри, які не відповідають нормі, є сигналами про фізіологічні порушення, які сталися через порушення емоційного стану людини. Зелений і жовтий кольори можуть існувати не лише на позначення емоції заздрості, але й на позначку гнівного емоційного стану : *«позеленілий відгніву / заздрості»* [48, с. 477].

Звернемо увагу на те, що таке поняття, як *«біла заздрість»*, яке існує в багатьох культурах, наприклад, *біла (добррозичлива) заздрість* вступає в антонімічні відношення з фраземою *«чорна заздрість»*. З таким широким колірним діапазоном позначення заздрості в наївній картині світу носіїв різних мов пов'язана, ймовірно, кольорономінація заздрості і в науковій картині світу, оскільки кожен із шести типів заздрості, які виокремлюють психологи, має свій колір [21, с.5]:

- 1) *білі заздрощі* – міфічна заздрість, заздрість – німб.
- 2) *сині заздрощі* – це заздрощі з чоловічим характером.
- 3) *рожеві* – прояв жіночої натури.
- 4) *соціальною заздрістю* виступає червона заздрість.
- 5) *жовта заздрість* відображає неможливість до реалізації матеріального;

б) *чорна заздрість* – це патологічний прояв. Вона часто виступає мотиватором всіх бід як для мовця, так і для співбесідника.

Підсумовуючи, можемо сказати про те, що *«заздрість»* виступає не тільки як вербалізований засіб окреслення емоцій, а й як рушій до прояву негативного фізіологічного стану. Контрастне спрямування, що містить концепт, наповнений негативними смислами заздрості як хвороби. Простежемо це на прикладі концепту *«заздрість»*, оскільки в фразеології функціонує низка виразів на кшталт: рос. *«если бы зависть была лихорадкой, то все человечество было бы больным, «если бы зависть была сыпью, то весь город был бы болен»*. Отже, *«заздрість»* як одиниця фразеологічних сполук виявляється і в різних кольорах. Це пов'язано із стереотипізацією кольорів в уяві мовця в поєднанні із інформаційним полем, що несе в собі сам концепт *«заздрість»*.

Отже, спираючись на комплексний аналіз побутування фразеологічних одиниць із компонентом *«заздрість»*, як із тим, що відбиває культурне життя народу можна говорити про те, що сам концепт є багатовимірним: він по-перше, може нести негативну конотацію для слухача та завдавати фізіологічну шкоду й мовцю, по – друге вербалізований концепт *«заздрість»* виступає одним із складників концептосфери типового представника слов'янського етносу. Щодо таких емоційних станів, як заздрість, то тут емоційні реакції перетікають фізіологічні, бо простежуються перш за все зміна кольору очей та шкіри, наприклад, *«очі мов жовтки»* – про заздрісні очі, *«чорний від заздроців»*.

ВИСНОВКИ

Фразеологізація концепту *«заздрість»* в російській та українській фразеології є важливим складним процесом, який відбувався не один десяток років. Оскільки саме поняття концепту *«заздрість»* є національно специфічним, то ми можемо назвати його складником національної картини світу мовців. Концепти, за словами Ю.Степанова, є «згустками культури», бо саме вони формують індивідуальну, а згодом й колективну свідомість етносу. Концепт *«заздрість»* у нашому дослідженні вивчався із різних сторін, але найбільше ми акцентували свою увагу на вивченні його в лінгвокультурному та лінгвокогнітивному просторі та вирішили такі завдання кваліфікаційного дослідження :

1.Виокремили базові поняття лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики (картина світу, мовна картина світу, концепт). Картина світу – багат шарове утворення, яке існує не лише у невербалізованому вигляді, а й репрезентується за допомогою мовних засобів, які спочатку інтерпретуються в уяві мовця, а потім складаються в концепти й концептуальне поле, що входить до концептосфери. Мовна картина світу (також мовна концептуалізація світу) — сукупність уявлень про світ, що історично склалася у свідомості мовного колективу, цілісний образ світу, у формуванні якого беруть участь всі сторони психічної діяльності людини. Концепт – мікро модель культури, він породжує її, а також породжується нею.

2.Визначили смислове наповнення концепту *«заздрість»* в слов'янській культурі. У результаті проведеного дослідження було виявлено, що словники російської та української мови відображають такі характеристики концепту *«заздрість»* як: «почуття роздратування розчарування, що викликане перевагою, успіхом, благополуччям, удачею іншого», «почуття розчарування, викликане благополуччям,

успіхом іншого»[49], «досада на чуже добро , образа на чужу удачу, щастя, страждати від чужого здоров'я» [50, с.560]; «почуття досади, викликане бажанням мати те, що є в іншого» [51, с. 302]; «сильне бажання володіти тим, що є в іншого»[48, с. 84-85]; «небажання добра іншому і лише одному собі».

4.Виявили розвиток фразеологізованого концепту «зздрість» в національній картині світу мовців. Реалізація концепту «зздрість», який здійснюється в процесі міжособистісних відносин між носіями слов'янської культури, виявляє себе в семантичному ядрі як в російській, так і в українській мовах. Вони утворюють такі лексеми, як неприязнь, неприйняття, жадібність, злість, гнів і т.п., а також такі поняття, як біла і чорна зздрість, які підлягають більш детальному функційно-семантичному аналізу, тому обсяг їх значень в порівнюваних мовах не завжди є збігом.

5. Виділили особливості функціювання концепту «зздрість» в російській та українській фразеологічній картинах світу. Концепт «зздрість» репрезентує себе в фразеологічних одиницях як і універсальний для російської та української фразеології, наприклад, «чорна зздрість», так і як національно специфічний «Хороша Маша, но не наша»(зв'язок національного менталітету із концептуалізацією одиниць).

7.З'ясували специфічні риси психо-емоційного прояву концепту «зздрість» в російських та українських фразеологізмах. Спираючись на аналіз побутування фразеологічних одиниць із компонентом «зздрість», як із тим, що відбиває культурне життя народу можна говорити про те, що сам концепт є багатовимірним : він по-перше , може нести негативну конотацію для слухача та завдавати фізіологічну шкоду й мовцю, по-друге вербалізований концепт «зздрість» виступає одним із складників концептосфери типового представника слов'янського

етносу. Із психо-емоційного прояву «зздрість» відбиває стан носія у процесі мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Beyer H. Sprichwörterlexikon: Sprichwörter u. sprichwörtl. Ausdrücke aus dt.
2. Donnelly D. The Essays of Francis Bacon: Of ENVY [Електронний ресурс]/ D. Donnelly.—Режим доступу: http://ourworld.compuserve.com/homepages/mike_donnelly/lottwo.htm#ENVY №6. — 2000. — С. 33–38.
3. Sammlungen vom 16. Jh. bis zur Gegenwart / H. Beyer, A. Beyer; [2., unveränd. Aufl.]. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1985. — 712 S.
4. Вежбицкая А. : сб. статей ; [пер. с англ. Шмелева А.Д.]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 272 с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советскаяэнциклопедия, 1966. —608 с.
6. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразиологической сематике языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Изд.-во Воронеж.гос. ун-та, 1996. – 104 с.
7. Брутян Г.А. Язык и картина мира // НДВШ. Философские науки.—1973.—№1.— С. 108–111.
8. Вежбицкая А. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека / А. Вежбицкая // Вопросы языкознания. — Вежбицкая. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 290с.
9. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. — М.: Гнозис,2004. — 192 с.
10. Горбачевич К.С., Герд А.С. (гл. ред.) Большой академический словарь русского языка. Том 06. 3-Зятюшка

11. Груза Н. Тайны цвета / Н. Груза // Наука и религия. — 1998. — № 7. — С. 20–22.
12. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. — М., 1985. — С. 400
13. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1984. — 397 с.
14. Электронное джерело .Режим доступу : https://narfu.ru/sf/sevgi/departments/linguistics/conference/linguistic_picture.php
15. Залевская А.А. // Методологические проблемы когнитивной лингвистики /под ред. И.А. Стернина. — Воронеж: ВГУ, 2001. — С. 36–44.
16. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Ильин Е.П. – СПб. : Питер, 2002. – 752 с., с. 319.
17. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. — Волгоград : Перемена, 2002. — 477 с.
18. Карасик В. И. Языковые ключи / Владимир Ильич Карасик. —Волгоград: Парадигма, 2007. — 520 с.
19. Коцюба З.Г. Універсальне і національне в паремійних фондах мов європейського ареалу (лінгвокультурологічний аспект) : «Загальне мовознавство» / З.Г. Коцюба. – К., 2010. – 35 с.
20. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : лекц. курс / В. В. Красных. –М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
21. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: лекц. курс / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – С.12

22. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 141-172, с. 145-146
23. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – 330 с.
24. Кузнецова Т. Ф. Картина мира [Электронный ресурс] // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2008. № 4 — Культурология. Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Kuznetsova/>
25. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию: Учебное пособие. М. : Гнозис, 2007. С. 154
26. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Изд. РАН. – Сер. лит. и язю – Т. 52. – 1993. – № 1. – С. 3–9
27. Маслова В. А. Языковая картина мира и культура / В. А. Маслова // Когнитивная лингвистика конца XX века: материалы Международной научной конференции. — Минск : Изд-во МГЛУ, 1997. — Ч. 1. —С. 59–64.
28. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие / В.А. Маслова. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006, с. 35
29. Некрасов С. И., Некрасова Н. А. Философия науки и техники: тематический словарь справочник. Учебное пособие. — Орёл: ОГУ, 2010. — 289 с.
30. Несветаилова И.В. Паремнологическое представление концептов «Зависть» и «Ревность» в английском и русском языках / И.В. Несветаилова // Вестник Иркутского

государственного лингвистического университета. – 2009. – № 3. – С. 123–128

31. Обухов Я. Л. Символика цвета [Электронный ресурс] / Я. Л.Обухов. — Режим доступа : <http://padaread.com/?book=14287>

32. Огнева Е. А. Когнитивное моделирование концептосферы текста. 2-е изд. дополн. – М.: Эдитус, 2013. – 282 с.

33. Омарбекова А. К. Когнитивно-семантические и лингвокультурологические особенности антропонимических фразологизмов. Алматы, 2006. – С. 56

34. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – 192 с.43.

35. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2002. 60 с.

36. Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 408.

37. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А.Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 8-69.

38. Приходько А. М. Концепт як об'єкт з'ясування мовознавства /Анатолій Миколайович Приходько // Мова. Людина. Світ: [зб. наук. ст. (до 70-річчя М. Кочергана)] / відп. ред. докт. філол. наук, проф. О.О.Тараненко.— К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. — С. 212 — 220.Режим доступу : <http://vislovi.org.ua/prikazki-temi/73-zazdris.html>

39. Савицкий И.А. Философия образования для XXI века: Анализ философских и педагогических концепций / И. Савицкий // Современ. высш. шк. - Варшава, 1990. - № 3-4. - С. 189-205

40. Саторин И. Зависть и жадность [Электронный ресурс] /И. Саторин. — Режим доступа : <http://progressman.ru/2009/10/bu/> , с. 26
41. СФУМ Словник фразеологізмів української мови / [уклад.В.М. Білоноженко та ін.]. —К. : Наукова думка, 2003. — 1104 с с. 477
42. Т.С.Ж.В.Я.Д – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М.: «Русский язык», 1982. – Т. 3. – 714 с.; Т. 4. – 699 с.5.
43. Т.С.Р.Я.О.Ш. – Ожегов С. И., Шведов Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова – 4-еизд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1997. – 944 с.
44. Т.С.У. – Толковый словарь русского языка / Под редакцией Д. Н.Ушакова в 4 т. – М.: Русские словари, 1994. – Т. 1. – 844 с.; Т. 3. – 714 с.
45. Убийко В.И. Концептосфера внутреннего мира человека в аспекте когнитивной лингвистики // Виноградовские чтения. Когнитивные и культуроведческие подходы к языковой семантики: Тезисы докладов научной конференции. – М., 1999. – С. 52–53
46. Фёдоров А. А. Введение в теорию и историю культуры: словарь. — 2-е изд., стер. — М.: Флинта, 2012
47. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер. - М.,1997. - 451с. С. 49
48. Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. М. - 1999. № 1. С. 3-16

49. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.:Советская энциклопедия, 1990. – 687 с.

